

Ігор ЯКУБОВСЬКИЙ,

доцент кафедри основ архітектури
та архітектурного проектування
Архітектурного факультету
Київського національного університету
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури,
Київ, Україна

Ihor YAKUBOVSKYY,

Associate Professor of the Department
of Architecture Fundamentals and Architectural Design,
Faculty of Architecture,
Kyiv National University
of Construction and Architecture,
PhD in Architecture,
Kyiv, Ukraine

e-mail:

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

Сільські вчителі й Голодомор 1932–1933 років: низова преса як індикатор стратегій влади

У статті розглядаються політичні технології влади з перетворення освітян села на виконавців Голодомору в Україні. Доведено, що, залучаючи сільських учителів до реалізації свого курсу на селі, влада одночасно діяла в руслі спроб приховати цілеспрямовану організацію вбивства голодом. Тягар мобілізації вчителів на хлібозаготівлі та інші заходи було перекладено на плечі районних відділів освіти, громадських організацій та зборів самих учительств, які в кожному випадку наче добровільно ухвалювали відповідні рішення. Однак про справжні наміри щодо вчителів виразно свідчать зміст і тональність районних газет, сповна висвітлюючи керівництво процесом збоку партійних та радянських органів.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, учителі, школа, виконавці.

The Country Teachers in the Holodomor of 1932–1933s: Regional Media as an Indicator of Authority Strategies

The article is a pioneer investigating aimed to study the authority politic technology to transform the country teachers to the executants of the Holodomor of 1932–1933s in the Ukraine. The reasearch strategy created on the base of the analysis of the informational potential of the normative documents and the regional newspapers. It was argued the authority involved the teachers to the realization of the planned measures and simultaneously aimed to use teacher's practices to conceal the fact of organizing of the Holodomor by central government. The responsibility for the process of the teacher's mobilization to the provision of the grain was empowered to the regional educational organizations, tradeunions, teacher meetings etc. In all cases they made decisions about participating in the provision of the grain and other practices as a freewill retraction. However, the content of the local medias reflects the real intentions of the authority. They aimed to involve the teachers to all key activities during the provision of the grain in 1931–1932, 1932–1933, 1933–1934: the taking away the grain, participation in the tug teams, agitation for execution the plan of the grain and of money credits for government etc. It brings the possibility to conceptualise the number problem regarding the deepening historiographic notions about Holodomor as well as existential strategies of the rural population of Ukraine in 1932–1933.

Keywords: Holodomor, local media, authority, teachers, executors of Holodomor.

Ключова проблема дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні полягає у з'ясуванні стратегій влади щодо різних прошарків населення українського села. Саме в таких стратегіях особливо рельєфно відбилися глобальні наміри верхівки, справжні задуми й обраний інструментарій втілення рішень на місцях. А отже, з'являються додаткові вагомі підстави поглибити наукові уявлення про функціонування механізму вбивства голодом. Важливо, що владні розрахунки щодо тих чи інших категорій сільського населення є

також ключем для глибшого розуміння підвалин того екзистенційного вибору, який доводилося робити мільйонам українців, які опинилися на території Голодомору. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує та роль, яку влада відводила у своїх планах учительству, цьому найосвіченішому прошарку мешканців села. Адже вчителі не лише виконували суто освітні завдання, а й були важливою ланкою у справі формування настроїв та ціннісних орієнтацій населення, а врешті-решт — й ставлення до радянської влади й різних аспектів її внутрішньої політики.

До сьогодні стратегії влади щодо сільського вчителства в 1932–1933 рр. спеціально не досліджувалися, що накладає обмеження на розуміння механізму Голодомору. Історіографічна традиція представлена лише принагідними локальними згадками, пов'язаними з діяльністю вчителів під час геноциду (Кульчицький, 2013. С. 407, 438; Марочко, 2017. С. 127). Такі згадки тільки сигналізують про існування широкого дослідницького поля і стимулюють до відповідних студій.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати місце, яке відводила влада вчителям у своїх стратегіях організації Голодомору.

Достатні підстави для реалізації мети цього дослідження створює перехресне використання двох груп джерел: нормативних документів влад різних рівнів, а також поточних матеріалів низової преси. Значення першої групи джерел добре зрозуміле, адже з'ясування правового підґрунтя формує розуміння базових підходів влади. Періодиці ж належить особливе місце через те, що вона була незамінним рупором влади, відображаючи офіційний погляд, та розглядалася як потужний засіб ідеологічного впливу на населення. Відстежуючи актуальні події, газети дозволяють унаочнити уявлення як про стратегії влади, так і про особливості втілення їх у життя. Важливим є ще один момент: ідеологічне різноголосся у пресі було неможливим. Влада жорстко контролювала зміст газет різного рівня, що виключало ймовірність пропагування ними інших підходів до висвітлення намірів влади й подій і процесів. Це робить можливим виявити загальні тенденції на підставі територіальної вибірки за умови дотримання хронологічної повноти. Тож взявши для прикладу райони двох областей — приміром Київщини та Чернігівщини — за 1932–1933 рр., цілком реально змодельювати ключові засади політики влади на підставі змісту й тональності їхніх матеріалів та залучення нормативних документів.

Відправним пунктом для аналізу владних стратегій щодо використання освітньої сфери в механізмі Голодомору є той факт, що станом на 1932 рік влада вже сформулила ідеологічне й правове поле для втягування в цей процес і вчителів. Підвалини для цього створювала постанова ЦК ВКП (б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову та середню школу». Її зміст цілком вписувався в традиційні тогочасні підходи Москви, коли філософія нормативних документів дозволяла розвернути їхні норми в репресивний бік.

Згадана постанова акцентувала увагу на відмові від «старої» системи освіти, наголошуючи

на пріоритетності зв'язку навчання та виховання: «Політехнізація школи — це кузня комуністичного виховання, де теж точиться класова боротьба». Передбачалося впровадження позакласної роботи, зокрема й господарської, що відкривало цілком легальні можливості для втягування учнів та вчителів у виконання завдань, так чи інакше пов'язаних з організацією Голодомору (Постанови..., 1947. С. 19).

Окрім створення умов використання учителів й учнів як безкоштовної робочої сили під час реалізації політично-господарських планів, постанова містила важливий пункт, який у ситуації Голодомору давав важливий для влади ефект, провокуючи різке розмежування між вчительством і селянами. Місцевим органам влади прямим текстом пропонувалося «використати для шкіл конфісковані куркульські будинки» (Постанови..., 1947. С. 18–19). Під час Голодомору це неминуче створювало величезні моральні випробовування для всіх мешканців села. Учителі, внаслідок реалізації цього пункту, в уявленнях значної частини селян опинялися по один бік з владою, що не могло не формувати особливе психологічне підґрунтя для реалізації курсу на Голодомор.

Ще один важливий напрям потенційного впливу на поведінкові стратегії учителів в охоплених голодом селах полягав у тому, що постанова вимагала поставити вчительство на забезпечення продуктами харчування коштом харчових фондів колгоспів, але за нормами, прийнятими для «промислових робітників» того чи іншого району. За відсутності колгоспів учителі мали постачатися централізовано (Постанови..., 1947. С. 19). 28 жовтня 1931 р. Рада праці й оборони СРСР видала окрему постанову, згідно з якою всіх учителів поділили на чотири категорії відповідно до місця роботи й проживання. Сільські вчителі потрапили до четвертої, постачання якої мало здійснюватися колгоспами та радгоспами за нормами не нижчими за норми списку № 2¹⁴⁸. Одночасно спеціальна постанова Раднаркому СРСР визначила розмір зарплатні освітянам. У школах першого ступеня вона мала становити 90 крб на місяць, а другого — 130 крб¹⁴⁹. Під час Голодомору це резонувало з тим фактом, що у селян харчі вилучали, а вчителям, навпаки, мали постачати, бодай формально. Більше того, у серпні 1932 р. Укрколгоспцентр видав постанову, згідно з якою вчителі до 15 вересня мали бути забезпечені збіжжям¹⁵⁰, тоді як селяни мусили вже з осені віддавати останнє. За таких умов учителі опинялись у своєрідній психологічній пастці. Перебуваючи у ситуації, коли власне виживання залежало від наповнення

¹⁴⁸ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. *Коллективна нива* (Ржищів). 13 листопада 1931 р. № 132. Усі вказані далі газети містяться у цьому фондосховищі.

¹⁴⁹ Там само. № 132.

¹⁵⁰ Там само. 24 вересня 1932 р. № 98.

колгоспних харчових фондів (а по факту від вилучення харчів у селян), освітяни ставали вразливі до втягування владою у виконання рішень, що розкручували маховик Голодомору.

Звертає на себе увагу той факт, що партійні та урядові постанови союзного та республіканського рівнів ані прямо, ані опосередковано не згадують про залучення учителів (Голод..., 1990; Голод..., 2007; Голодомор..., 2007). Влада намагалася не залишати в офіційних документах прямих доказів свого справжнього курсу. Це може створити хибне уявлення, що на найвищому рівні освітян виводили за рамки політично-господарських кампаній, а всі випадки залучення вчителів та школярів були викривленням справжньої лінії центральної влади. А отже, вся відповідальність перекладається на місцевих «спотворювачів» і «перегини на місцях». У контексті добре з'ясованих в історіографії намірів Москви приховати від світу сам факт Голодомору (Гудзь, 2015; Конквест Р., 2007. С. 368–369) це виглядає далекосяжним ідеологічним розрахунком, який працював на те, щоб приховати факт планування злочину геноциду.

Шляхом фронтального обстеження районних газет Київської та Чернігівської областей — а місцева преса є на сьогодні найбільшим «архівом» постанов районного рівня — вдалося виявити лише кілька побіжних згадок в нормативних документах про необхідність мобілізації вчителів саме до вилучення збіжжя у селян. Так, постановою Дмитрівського райкому КП (б)У від 17 березня 1932 р. «Про повний виїзд в поле радгоспів, колгоспів та індивідуального сектора» містить пункт, який вимагає для наповнення насінневих фондів «мобілізувати студентів, вчителів та актив села»¹⁵¹. Постанова цього ж райкому КП(б)У від 13 вересня 1932 р. «Про перебіг виконання хлібозаготівель, мобілізації коштів та інших господарчо-політичних завдань» прямо прописувала: «Розгорнути масову культурноосвітню роботу учнями старших класів та комсомольцями по виконанню хлібозаготівель»¹⁵². А богуславська «Шлях колгоспника» помістила 3 вересня постанову райкому партії, яка стосувалася виконання серпневого хлібозаготівельного плану. Проголошуючи з 1 по 10 вересня декадник виконання плану одноосібниками, документ вимагав залучити до цієї справи вчителів¹⁵³.

Зрозуміло, що мовчанка нормативних радянських партійних документів місцевого рівня про мобілізацію вчителів на хлібозаготівлі не могла виявитися випадковою. В умовах тоталітарної системи це могло бути лише результатом виконан-

ня прямих розпоряджень, покликаних відвести можливі звинувачення в організації тотального вилучення зерна. Станом на сьогодні дослідники не мають у своєму розпорядженні прямих зразків таких розпоряджень чи розпорядження. Однак вдалося виявити опосередковані сліди, які проливають світло на тактичні розрахунки влади. Бобровицька районна газета «За суцільну колективізацію» у листопаді 1932 р. надрукувала статтю під назвою «Правильно розташувати комсомольські сили на фронті боротьби за хліб». Її автор мимохіть привідкриває завісу над тим, як влада вирішила питання з централізованим примусом учителів: «Піонерорганізація та школа ще не стали справжніми борцями за хліб. РБ, КДР, РВНО ніяких вказівок по хлібозаготівлі не давали, не поставили конкретних завдань перед піонерзагонами та школами. Отже завдання комсомолу негайно ліквідувати цю хибу й допомогти піонерзагонам та школам правильно розставити свої сили в боротьбі за хліб»¹⁵⁴.

Обмовка районки промовиста. Вона свідчить про те, що учителів змушували брати активну участь у вилученні хліба через розпорядження органів управління освітою. Ще більше розмити відповідальність покликані були заходи з організації рішень від громадських спілок: РОБОС, конференції, збори вчителів, про що окремо буде сказано далі. За таких обставин поодинокі зразки «освітнього сліду» в текстах районних постанов були центру навіть політично вигідні. У поєднанні з друкуванням у районних газетах поточних матеріалів з приводу участі учителів і учнів в хлібозаготівлях це увиразнювало нібито «самодіяльність» місцевих влад.

Уже на рівні редакційних статей районних газет масово фіксуються матеріали, спрямовані на втягування вчителів у кампанію позбавлення селян хліба та харчових припасів. Хоча такі статті переважно констатують під різним кутом факти прямої причетності вчителів та учнів, але траплялися випадки свідчень і про прями спонукання від влади. Одним із разуючих прикладів є передовиця березнівської «За більшовицькі темпи» за 3 жовтня 1932 р. В інформації про ухвали пленуму райкому партії від 1 жовтня там зазначалося наступне: «Чому низьке виконання хлібозаготівлі? Не організована масово-політична робота, не організовані партійно-комсомольці на боротьбу з куркулями, не поширені гасла, плакати і інше, не втягнене вчительство, бригади не укомплектовані кращими активістами села. До 15 жовтня хлібозаготівля по одноосібникам має бути завершена. Передові колгоспи мають

¹⁵¹ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 18 березня 1932 р. № 8.

¹⁵² Там само. 13 вересня 1932 р. № 15.

¹⁵³ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 3 вересня 1932 р. № 108.

¹⁵⁴ *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 15 листопада 1932 р. № 108.

організувати буксирні бригади для допомоги відстаючим»¹⁵⁵.

А ось як проговорюється про наявність централізованих зусиль щодо залучення учителів в одному із сіл дмитрівська районка: «Вчительство (а їх 14 осіб) зовсім відірвалося від громадської роботи, уникають тієї класової боротьби, що точиться на селі навколо виконання хлібоплану, в колгоспах, до яких прикріплено їх, теж роботи не переводять, а коли і переводять, то лише формально і не роз'яснюють як слід політики партії та уряду»¹⁵⁶. Тобто з'ясується, що вчителів розподілили по колгоспах для допомоги у проведенні хлібозаготівель. Зрозуміло, що це не могло відбутися без команди з району.

Взагалі закріплення вчителів за кутками була базовим напрямком. Такий підхід використовувався кожного року, у кожному районі. Наведемо кілька прикладів. В одній із заміток бобровицької районки читаємо: «Місцевком спілки РОБОС с. Ярославки розподілив усіх учителів для роботи по хлібозаготівлі на сотнях»¹⁵⁷. Редакційна стаття «Покласти край зриву хлібозаготівель» дмитрівської районки від 5 січня 1933 р. бідкалася, що 24 грудня «замість роботи на кутках вчителі та комсомольці ставили п'єсу "Чмир"»¹⁵⁸. Богуславська газета 8 лютого 1932 р. писала: «Мисайлівський партосередок та сільрада всіх учителів прикріпили на кутки, поклавши на них завдання проводити масову роботу серед бідняків і середняків одноосібників навколо хлібозаготівлі». У буксирній бригаді бідкалися, що вчителі лише плутаються під ногами: «Доручену роботу вчительство "виконує" в той спосіб, що день через день приходять на конюшню, запрягають пару коней і цілою юрбою їздять на санках від кутка на куток. Заважають хлібозаготівним бригадам працювати, а толку з їх відвідування кутків ніякого»¹⁵⁹.

А в розпал Голодомору, у травні 1933 р., у Березнівському районі місцева влада змусила вчителів с. Синявка ухвалити нібито самостійне рішення про активну участь в агітації прибитих голодом селян щодо успішного проведення весняної сівби. Учителі виявилися такими очочими, що навіть добровільно заявили: «Ми, вчителі села Синявки, включаємось у Всесоюзний конкурс

успішного проведення весняної сівби» та викликали на соціалістичне змагання з цього приводу колег-учителів з Городищенської школи¹⁶⁰.

Та найбільше випадків, коли газети констатують необхідність активного залучення вчителів й учнів до хлібозаготівлі та засипання насінневих фондів, а також відзначають реакцію вчителів. Матеріали зазвичай спрямовані на відзначення й популяризацію активності учителів й учнів у цих кампаніях і на засудження пасивності й ухилянь. Амплітуда осуду коливається від морального осуду до закликів застосувати репресії: звільнення з роботи, покарання аж до позбавлення волі тощо. Ось кілька заголовків: «Учителі не борються за хлібозаготівлю»¹⁶¹; «Рівняйтесь на Козинську ШКМ» (у статті йдеться про участь учителів та учнів цієї школи у хлібозаготівлі)¹⁶²; «Учні — ударники більшовицької весни» (зобов'язання учнів Любецької школи на «третю більшовицьку весну»)¹⁶³; «Покласти край зриву хлібозаготівель» (серед зривників значаться вчителі, які уникали участі)¹⁶⁴.

Характерно, що дотичні питання причетності до хлібозаготівлі учителів та учнів гасла й заголовки виявлено в переважній більшості районки Київської та Чернігівської областей. Простежується й територіальна репрезентативність матеріалів. Усе це знімає будь-які сумніви з приводу централізованості зусиль влади зі втягування обох середовищ до механізму Голодомору на практиці.

Місцеві органи влади збирали конференції та зльоти вчителів, де ухвалювалися потрібні для неї пропагандистські рішення, потім використовували не тільки для примусу вчительства до реальних дій, а й для пропагування курсу серед широкого загалу. Нерідко на таких конференціях серед інших рішень були й такі, які безпосередньо стосуються вилучення у селян хліба. Як-от, у Березнівському районі газета анонсувала проведення 13 січня 1933 р. педагогічної конференції, на якій серед іншого мала розглядатися «Робота учительських бригад»¹⁶⁵. Враховуючи контекст січня — лютого 1933 р., мова йшла як мінімум про участь вчителів у бригадах з вилучення хліба. Ріпкинська районна газета надрукувала 28 грудня 1932 р. список учителів, які на з'їзді спілки РОБОС були премійовані за ударну роботу на селі¹⁶⁶.

¹⁵⁵ За більшовицькі темпи. Березне. 3 жовтня 1932 р. № 85.

¹⁵⁶ Колгоспник Дмитрівщини. Дмитрівка 25 листопада 1932 р. № 86.

¹⁵⁷ За суцільну колективізацію. Бобровиця. 22 лютого 1932 р. № 21.

¹⁵⁸ Колгоспник Дмитрівщини. 5 січня 1933 № 2.

¹⁵⁹ Шлях колгоспника. Богуслав. 8 лютого 1932 р. № 18.

¹⁶⁰ За більшовицькі темпи. Березне. 1 травня 1933 р. № 18.

¹⁶¹ Колективна Нива. Ржищів. 23 листопада 1932 р. № 116.

¹⁶² Шлях колгоспника. Богуслав. 1 листопада 1931 р. № 116.

¹⁶³ За соціалістичне Полісся. Ріпки. 14 квітня 1932 р. № 12.

¹⁶⁴ Колгоспник Дмитрівщини. Дмитрівка. 5 січня 1933 р. № 2.

¹⁶⁵ За більшовицькі темпи. Березне. 12 січня 1932 р. № 4.

¹⁶⁶ За соціалістичне Полісся. Ріпки. 28 грудня 1932 р. № 95.

Промовистим прикладом може бути послідовність глухівського «Колективіста Глухівщини». 29 січня 1932 р. газета повідомляла, що конференція вчителів Глухівщини ухвалила до 60-річчя Миколи Скрипника низку зобов'язань. Серед них було й перерахування одноденного заробітку на побудову літаків для ескадрильї імені М. Скрипника, а головне — «Вчителі зобов'язуються оголосити штурмову декаду виконання політично-господарських кампаній. З 31 січня по 10 лютого організувати червону валку з прядивом, хлібом імені М.О. Скрипника»¹⁶⁷.

Через рік передовиця глухівської районки 17 січня 1933 р. повідомляла, що конференція вчителів Глухівщини вирішила наступне: «Активно допомагати партії в повсякденній роботі щодо перебудови сільського господарства, в організаційному зміцненні колгоспів, виконанні господарсько-політичних кампаній, у готуванні кваліфікованих кадрів, майстрів колгоспного виробництва, бригадирів, у підготовчій роботі до весняної сівби»¹⁶⁸.

Організація таких рішень «зверху» добре помітна на тлі численних повідомлень газет про реалії участі вчителів у виконанні нібито власних ініціатив з приєднання до хлібозаготівельної кампанії. Але часом газети й безпосередньо проговорюються про те, що такі рішення приймалися з примусу. Зокрема, тальнівська «За суцільну колективізацію» під час кампанії 1932–1933 рр. писала, що районна вчительська конференція ухвалила 27–30 серпня рішення організувати силами вчителів червону валку в кількості 500 тон хліба. Й тут таки гнівно наголошувала: «Термін минув, а зобов'язання учителів залишилися на папері». І лише учитель Бродецької школи завезли 750 пудів хліба¹⁶⁹. Зрозуміло, що вчителів змусили взяти на себе зобов'язання безпосередньо долучитися до викачування у селян хліба.

Районні газети Київщини та Чернігівщини напрочуд виразно передають ту атмосферу, в якій опинилися вчителі напередодні та під час Голодомору, що влада активно використовувала з метою підштовхнути освітян до участі у вилученні хліба. Головні чинники цієї атмосфери випливали безпосередньо з реалізації на місцях розглянутих вище нормативних документів: виділення під школи хат виселених заможних селян, а також курс влади на окреме забезпечення вчителів продуктами. Добре видно, що ставлення селянства до вчительства формувалося на перетині цих обста-

вин, які в очах тих, у кого вилучали зернові запаси, а згодом і останні харчі, не могли не набувати негативних конотацій. Влада ж намагалася вміло розіграти карту, провокуючи напругу між селянами і вчителями й схиляючи освітян до активної участі в політично-господарських кампаніях, орієнтованих на підготовку Голодомору.

Насамперед преса фіксує незадоволення влади поганим виконанням пункту постанови ЦК ВКП(б) про перепрофілювання під школи хат виселенців. Більше того, судячи з матеріалів газет, школам приписувалося виділяти і попівські хати, що лише поглиблювало невдоволення селян. Зокрема, ще в жовтні 1931 р. богуславська районка бідкалася, що в с. Красногородка «куркульський будинок передали під школу й не відремонтували»¹⁷⁰. А в с. Карапиші того ж району місцевій школі було передано 2 «куркульські будинки»¹⁷¹. У с. Григорівка Дмитрівського району Чернігівщини, за повідомленням районної газети, так і не пристосували під школу хату священника¹⁷². Сквирська районка у серпні 1932 р. констатувала, що в с. Шапіївка «не виконується постанови уряду про звільнення куркульських домів під школи»¹⁷³. Очевидно, і в інших районах справа просувалася кепсько, оскільки через рік, 1 серпня 1933 р., бюро Чернігівського обласного комітету КП(б)У, ухвалюючи постанову «Про готування до нового навчального року в політехнічній школі», мусило включити до неї наступний пункт: «Звільнити шкільні приміщення, що використовуються не за призначенням, надати школам кращі колишні куркульські будівлі»¹⁷⁴.

Набагато більше в районній пресі матеріалів про проблему постачання вчителів продуктами харчування. Дуже показово, що переважна більшість відповідних заміток висвітлює незадовільний стан справ. Друкувалися й гнівні висловлювання голів колгоспів і сільрад про обтяжливість зобов'язання виділяти вчителям харчі. Невиконання по селах постанов з приводу забезпечення вчителів продовольством було типовим явищем. Учителі не мали інструментів, щоб змусити до цього голів колгоспів і сільрад і стали заручниками ситуації. Могли сподіватися лише на особисті контакти, у крайньому разі — на вплив районних органів. Останні ставали по суті рятівниками. Гнівні тиради районок супроти тих, хто не забезпечує учителів харчами, створювали відповідне емоційне підґрунтя. А відтак у тих селах, де вчителям не вдавалося знайти порозуміння з місце-

¹⁶⁷ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 29 січня 1932 р. № 12.

¹⁶⁸ Там само. 17 січня 1933 р. № 7

¹⁶⁹ *За суцільну колективізацію*. Тальне. 8 вересня 1932 р. № 105.

¹⁷⁰ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 14 жовтня 1931 р. № 101.

¹⁷¹ Там само. 2 жовтня 1931 р. № 96.

¹⁷² *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 23 липня 1932 р. № 45.

¹⁷³ *Колективне село*. Сквиря. 25 серпня 1932 р. № 95.

¹⁷⁴ *Поліський комунар*. Короп. 11 серпня 1933 р. № 84–85.

вою верхівкою, вони ставали, зрозуміло, податливішими на виконання команд згори. І таких сіл, згідно з газетами, виявилось в кожному районі чимало, хоча не зайве буде припустити, що не всі випадки потрапили на шпальти районом.

Так, у с. Карлівка Білоцерківського району, за повідомленнями районної газети, обидва колгоспи не харчують вчителів¹⁷⁵. Аналогічна картина склалася в с. Мисайлівка Богуславського району й с. Узин Рокитнянському району¹⁷⁶. Типовою була ситуація, коли призначене вчителям не доходило до них, зокрема у згаданому Любчі Ставищанського району¹⁷⁷. А в травні 1932 р. у с. Саливінки Білоцерківського району голова сільради Смоляр і голова колгоспу Коломієць поділили між собою 45 кг борошна, що належало видати вчителям-ударникам. 6 червня така сама доля чекала на 92 кг борошна та на цукор¹⁷⁸.

З нового урожаю 1932 р. стан забезпечення вчителів продовжував у багатьох селах залишатися гнітючим. Ржищівська районка 24 вересня писала, що в с. Кузьминці, В. Птицьки, Воронівка постанову не виконали¹⁷⁹, а 19 жовтня зазначала, що в с. Македони річний фонд постачання вчителям управа використовує на інші потреби¹⁸⁰. У с. Бучак Канівського району голова колгоспу прямо заявив завідувачу школи: «Хай тебе постачає сільрада, бо в нас колективізація 35 % і дітей колгоспників дуже мало в школі»¹⁸¹. Схожий підхід демонстрували і в селах Бобровицького району. Опір колгоспів сягнув такого масштабу, що місцевий Райпостач був змушений всупереч постановам Укрколгоспцентру перейти на централізоване постачання учителів. Багато колгоспів взагалі відмовилися видавати вчителям продукти, зокрема у селах Українка, Кобижча, Гаврилівка. А в с. Стара Басань на прохання завідувача школи завезти вчителям дрова відрізав: «Хай діти самі рубують». Не менш показовою була поведінка секретаря сільради: «Вийди, нахаба, це не моє діло»¹⁸².

Про те, що ситуація набула загрозливих масштабів, свідчить поява листа генерального прокурора УСРР В. Полякова з вимогою до районних прокурорів взяти під свій контроль виконання постанов щодо постачання вчителям. Окрім того, належало за «ламання цих постанов негайно притягати винних до відповідальності, роз-

глядаючи ці справи в першу чергу та показовим порядком»¹⁸³. Жовтнева 1932 р. постанова Чернігівського обкому КП(б)У «Про постачання вчителям області» констатувала, що в багатьох районах харчові фонди для вчителів не створені, зобов'язувала виправити ситуацію до 15 жовтня, дозволяла використати для цього 5 % мірку, накладала стягнення на низку посадовців¹⁸⁴.

Своєрідним узагальненням гнітючої картини із забезпечення в обох областях учителів продуктами харчування може бути висновок ржищівської районної газети в номері від 29 липня 1932 р.: «Учительство району перебуває в тяжкому матеріальному стані. Більшість учителів району й досі не одержало відпускних за липень і половину серпня, постачання хлібом та іншими продуктами харчування організовано погано, а місцями злочинно. Часто густо вчителям за розпорядженням інструкторів РКС та уповноваженого РПК колгоспи відмовляють у постачанні»¹⁸⁵. А за яскравий зразок типового ставлення до вчителів з боку голів колгоспів та сільрад можна взяти рядки з розпачливого допису до районки завідувача школи з с. Дмитрівки Березнівського району про те, що голова місцевої сільради цілий рік тероризував учителів невчасною виплатою зарплатні. До того ж «Кондратенко знущався з тих, хто приходив по зарплату, і вимагав могорича»¹⁸⁶. Враховуючи той факт, що допис було надруковано 1 вересня 1933 р., виходить, упродовж усього періоду Голодомору вчителі цієї школи терпіли приниження.

Ще одним важливим засобом психологічного тиску влади на вчителів стало апелювання до «неблагонадійного походження» багатьох із них, перебування в лавах армії УНР чи білогвардійських підрозділах. Газети закликали очиститися від таких учителів. У деяких районах газети фіксували наявність «не тих» учителів одразу у кількох селах. Зокрема, «Колективіст Глухівщини» 12 червня 1933 р. писав: «Клясовий ворог петлюрівські елементи діяли без перешкод. У Бачевському вчитель Ковальчук — куркуль — розклав роботу в школі, Хоменко — поміщик — бив дітей. У Сопичі позбавлений виборчих прав білогвардієць Бершов тримав у своїх лабетах школу. У Новій Греблі злочинно працював у своїй школі Марчен-

¹⁷⁵ *Радянська нива*. Біла Церква. 12 січня 1932 р. № 6.

¹⁷⁶ *Колгоспник Рокитнянщини*. Рокитне. 10 січня 1932 р. № 3; *Шлях колгоспника*. Богуслав. 3 січня 1932 р. № 2.

¹⁷⁷ *Колективіст*. Ставище. 19 свчня 1932 р. № 11.

¹⁷⁸ *Радянська нива*. Біла Церква. 10 червня 1932 р. № 76.

¹⁷⁹ *Колективна нива*. Ржищів. 24 вересня 1932 р. № 98.

¹⁸⁰ Там само. 19 жовтня 1932 р. № 106.

¹⁸¹ *Соціалістична перемога*. Канів. 14 вересня 1932 р. № 94.

¹⁸² *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 24 листопада 1932 р. № 111.

¹⁸³ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки. 7 жовтня 1932 р. № 70.

¹⁸⁴ *За суцільну колективізацію*. Бобровиця. 22 жовтня 1932 р. № 101.

¹⁸⁵ *Колективна нива*. Ржищів. 29 липня 1932 р. № 81.

¹⁸⁶ *За більшовицькі темпи*. Березне. 1 вересня 1933 р. № 85.

ко. Цих елементів з роботи зняли (не всіх), але вони безкарно виїхали і зараз в інших районах області руйнують освітянський фронт. Колектив Веригівської школи класово засмічений»¹⁸⁷. 30 травня 1933 р. газета вийшла з редакційним заголовком: «Канцелярське керування від райвідділу освіти призвело до того, що до шкіл попролазили ворожі елементи. Про ударників, відданих радянських вчителів РАЙВНО навіть не знає». А в одній із заміток значиться: «Зав. Синявської школи Решотько, голова сількому “РОБОС” Лозовий та куркуль Куц О. Райком КСМ прогнав Куца з комсомолу як куркуля, звертався до народів, щоб зняти Куца з роботи як куркуля і як людину, що застосовує фізичні методи виховання»¹⁸⁸. Двома місяцями раніше газета писала, що в цій таки Синявській школі «Син куркуля Луцик Федір поліз в освітяни. Цей куркульський вишкребок жодної роботи не проводить, навпаки, розкладає колгоспну масу, дискредитує звання радянського вчителя»¹⁸⁹. На Білоцерківщині в січні 1932 р. в с. Саливінки було двоє «неблагонадійних»: син попа Василь Щурівський та донька «куркуля» А. Лихова¹⁹⁰.

Показово, що в першій половині 1933 р., в апогей Голодомору, таких заміток значно побільшало, особливо в газетах Чернігівщини. Учителів активно звинувачували у ворожій, розкладницькій роботі в школах і селах загалом, хоча ті ж самі люди працювали і в 1932 р. Різко зросла кількість випадків критики вчителів за непедагогічні вчинки, вживання алкоголю тощо. Усе це наштовхує на думку, що причиною зростання агресивності преси і влади стало незадоволення влади обох областей рівнем участі вчительства загалом і конкретних вчителів в механізмі організації Голодомору.

У січні 1933 р. у «Колективіст Глухівщини» була надрукована замітка під заголовком «Ізолювати білогвардійця Бершова», де йшлося про те, що «учитель Бершов, колишній білогвардієць... в колективі Сопицької школи веде розкладницьку роботу, дискредитує радянську школу, вчителів»¹⁹¹. 26 травня 1933 р. коропська районка вийшла з промовистим заголовком: «Геть викинути куркульське сміття з освітянських лав!». Редакційна стаття проголошувала лінію влади: «По школах нашого району останній час виявилось, що до освітянських лав пролізли ворожі елементи куркулів, які вели розкладницьку роботу в школі. Ось приміром виявлено, що під маркою

робітників працювало 2 вчителів Кустових, батьки яких розкуркулені, мали близько 150 га землі, власне підприємство та інше. В Шабалинівській школі на посаді вчителя працював запеклий ворог куркулів Потійко, який мав крупорушку, тримав постійний зв'язок з попами. Отже й не дивно, що в школі була відсутня антирелігійна інтернаціональна робота серед учнів. Постійно вів розкладницьку роботу в школі»¹⁹².

Зрештою, постать учителя стояла за прагненнями влади втягнути до заходів, пов'язаних з організацією Голодомору, учнів. Зрозуміло, що там, де ставилися вимоги стосовно залучення школярів, передбачалося це робити руками вчителів. Саме вчителі повинні були забезпечувати виконання рішень, якими так рясніли районні газети: про необхідність залучення учнів до випуску стінгазет, агітаційної роботи, до затягування різних позик і навіть до доносів та пошуків хліба (Якубовський І., 2021).

Таким чином, під час Голодомору влада однозначно запланувала для вчителів роль гвинтика в його механізмі. Водночас освітяни як виконавці мали взяти на себе частину провини й за саму організацію злочину геноциду. Досягалося це шляхом уникнення в нормативних документах центральних і республіканських органів прямих норм з одночасним перекладенням тягаря мобілізації вчителів на хлібозаготівлі та інші заходи на плечі районних відділів освіти, громадських організацій і зборів самих учителів, які повинні були ухвалювати нібито добровільні рішення. Це мало зняти з влади, особливо центральної, відповідальність за начебто «викривлення лінії» на місцях. Однак про справжні наміри щодо використання вчителів виразно свідчить зміст і тональність районних газет. Саме районна преса, публікуючи постанови районних органів і матеріали про реакцію вчительства, його реальну участь у політично-господарських кампаніях, а також коментуючи стан справ у цій ділянці, не залишає сумнівів у тому, що влада цілеспрямовано перетворювала учителів на виконавців Голодомору. Для успішного втілення своїх стратегій влада через формування спеціальної системи постачання вчителів вбивала клин між ними й селянами, а також використовувала методи психологічного тиску. Інша справа — поведінкові стратегії самих учителів. Але це вже тема окремого дослідження.

¹⁸⁷ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 12 червня 1933 р. № 52.

¹⁸⁸ *За більшовицькі темпи*. Березне. 30 червня 1933 р. № 50.

¹⁸⁹ Там само. 24 квітня 1933 р. № 39.

¹⁹⁰ *Радянська нива*. Біла Церква. 20 січня 1932 р. № 9.

¹⁹¹ *Колективіст Глухівщини*. Глухів. 28 січня 1933 р. № 12.

¹⁹² «*Поліський комунар*», Короп, 26 травня 1933 р. № 53-54.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів; упор. Р.Я. Пиріг, А.В. Кентій, І.Л. Комарова, В.С. Лозицький, А.А. Соловійова. Київ: Видавництво політичної літератури України, 1990. 605 с.
- Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів; упор. Р.Ю. Подкур, В.Ю. Васильєв, П.М. Кравченко, П.М. Лациба, І.П. Мельничук, В.І. Петренко. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. 704 с.
- Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали; упор. Р. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. 1128 с.
- Гудзь В. Вітчизняні історики про інформаційну блокаду подій 1932–1933 років в українському селі. *Грані історії: зб. наук. пр.* Артемівськ: Вид-во ГІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2015. Вип. 8. С. 33–45.
- Конквест Р. Жнива Скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2007. 456 с.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 112–132.
- Постанови партії та уряду про школу. Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1947. 152 с.
- Якубовський І. Відображення намірів влади з утягування школярів до кола виконавців Голодомору 1932–1933 рр. у районній пресі Київщини та Чернігівщини. *Київські історичні студії*. 2021. № 2. С. 117–123.

REFERENCES

- Conquest, R. (1986). *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. New York, Oxford, Oxford University Press, 411 p. [in English].
- Hudz, V. (2015). Vitchyzniani istoryky pro informatsiinu blokadu [podii 1932–1933 rokov v ukranskomu seli. *Graniistorii: zb. nauk. pr.: GIIM DVNZ “DDPU”*, Vyp. 8, pp. 33–45 [in Ukrainian].
- Yakubovskiy, I. (2021). Vidobrazhennia namiriv vlady z utiahuvannia shkolariv do kola vykonavtsiv holodomoru 1932–1933 rr. U raionnii presi Kyivshchyny ta Chernihivshchyny [Kyiv and Chernihiv Regional Newspapers as a Source of Strategies of the Authority Related to Involving Pupils as Executors of Holodomor Policy in 1932–1933s]. *Kyiv Historical Studies*, No 2, pp. 117–123 [in Ukrainian].
- Kulchitskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoria komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Vol, Kyiv: Tempora, 628 p. [in Ukrainian].
- Marochko, V. I. (2017). Statystyka zhertv Holodomoru: antropohichno-demohrafichni dyskurs. *Ukrainian Historical Journal*. 2017. No 5, pp. 112–132 [in Ukrainian].
- Podkur, R. Yu., Vasyliiev, V. Yu., Kravchenko, P. M., Latsyba, V. P., Melnychukand I. P., & Petrenko, V. I. (Eds.). (2007). *Holod ta Holodomor na Podilli 1920–1940 rr. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Vynnytsia: DP “Vynnytska kartografichna fabryka”, 704 p. [in Ukrainian].
- Postanovy partii ta uriadu pro shkolu*. (1947). Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne vydavnytstvo, 152 p. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: dokumenty i materialy*. Kyiv: “Kyiv-Mohyla Academy”, 1128 p. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya., Kentii, A. V., Komarova, I. L., Lozytskyi, V. S. & Soloviova, A. A. (Eds.). (1990). *Holod 1932–1933 rokov na Ukraini: ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 605 p. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.09.2022 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)